

A nyelvészeti és a szemiotikai-textológiai kutatásról

1.0.

Bevezetés

Könyvemnek ez az első része három írást tartalmaz.

Az *első* új nyelvészeti irányzatokat mutat be könyvismertetések formájában, és az akkor Bécsben megjelenő *Mérleg* című periodika közölte 1976-ban.

A *második* egy interjú, amelyet újvidéki kolléganóm (aki költő is) készített velem, és 1984-ben egyidejűleg jelent meg magyar nyelven a *Híd* című folyóiratban Novi Sadon és szerbhorvát nyelven a *Kni'zevna rec* 227. száma *Separatumaként*.

A *harmadik* ismét egy interjú, amely az előző interjú megjelenése után 17 évvel készült, és az Andor József, Benkes Zsuzsa és Bókay Antal által szerkesztett *Szöveg az egész világ* című kötetben jelent meg 2002-ben.

Ezek az egymást szervesen kiegészítő írások azt az elméleti kontextust mutatják be, amelyben szövegtani koncepcióm kidolgozása elkezdődött és folytatódik ma is.

Az írások szerkezete közötti összhang megteremtése érdekében eredeti felépítésükben minimális formai változtatásokat hajtottam végre: egyöntetű decimális tagolást és kiemelés-módot alkalmaztam.

1.1.

Új irányzatok a nyelvészetben és a nyelvfilozófiában

(Generatív grammatika, univerzális grammatika, beszédaktus-elmélet)

[Az akkor Bécsben megjelenő *Mérleg* című periodika publikálta 1976-ban]

1.1.0. Az elmúlt húsz évben a természetes nyelvi struktúrák kutatása alapvető változáson ment keresztül. A hagyományos filológiai nyelvtudomány, valamint a strukturalizmus mellett (és ellen) megszületett az elsősorban logikai irányú nyelvészet, amely termékenyítőleg hatott a nyelvfilozófiai és filozófiai logikai kutatásra. Jelenleg az ezekkel való állandó kölcsönhatásban fejlődik tovább. Az alábbiakban olyan könyveket válogattam össze, amelyekből mind a filozófiai vonatkozások, mind a nyelvészet és filozófiai logika technikai apparátusa iránt érdeklődő olvasó átfogó képet kaphat e változás néhány lényeges aspektusáról. Bár azon a véleményen vagyok, hogy a nyelvészetnek elméleti szövegtudománynak kell lennie, itt elsősorban a logikai-szemantikai, formális pragmatikai, beszédaktus-elméleti mondat-, illetőleg kijelentés-középpontú kutatásról számolok be. Egyrészt azért, mert a mondat (elsősorban a kijelentő mondat) alapvető nyelvi, a kijelentés (amit ez a kijelentő mondat kifejez, és ami igaz vagy hamis lehet) pedig alapvető logikai kategória. Másrészt azért, mert a szöveggközéppontú nyelvészet megértése feltételezi az itt tárgyalandó mondatközéppontú kutatások ismeretét. Ezeknek a kutatásoknak a problematikája ugyanis sok vonatkozásban közös a szöveggközéppontú nyelvészetével.

Eredményei előmozdítják, hogy a szövegek középpontú nyelvészet létrejöhessen. Ez nemcsak az ember nyelvi tevékenységének magyarázatához ígér az eddigieknél megfelelőbb alapot, hanem alkalmas eszközt kínál valamennyi olyan tudomány számára is, amelynek kutatási területe közvetve vagy közvetlenül szövegekkel kapcsolatos (pl. irodalomtudomány, történettudomány, filozófia, jogtudomány, teológia, szentírásstudomány, a folklór szövegek tudománya stb.).

Az ismertetésre kiválasztott könyvek egyikének – W. STEGMÜLLER: *Hauptströmungen der Gegenwarts-Philosophie, Band II.* című művének – csupán a nyelvészet és nyelvfilozófia itt tárgyalt tematikájával kapcsolatos fejezeteit mutatom be, mintegy összekötő szövegül a többi könyvismertetéshez.

1.1.1. JOHN LYONS: *Einführung in die moderne Linguistik.* C. H. Beck, München, 1971. 538. – Eredetileg angolul: *Introduction to theoretical linguistics.* Cambridge University Press, London, 1969.

LYONS könyve általános bevezetés a jelenkori nyelvelméletbe. Megjelenése óta számos nyelvre lefordították. Megértése nem kíván semmiféle nyelvészeti előismeretet, mivel valamennyi fogalmat definiál a bevezetésekor. Olvasóját felkészíti az újabb kutatások technikai részleteinek a megértésére is.

A szerző a nyelvészetben a nyelv egzakt tudományos kutatását érti. Itt az „egzakt tudományos kutatás” a nyelv, a nyelvi struktúrák általános elmélet keretében megfogalmazott, empirikusan ellenőrizhető megfigyelések alapján történő leírását jelenti. A könyv a nyelvészeti kutatás alapproblémáit tematikus rendben tárgyalja: 1. Nyelvészet: a nyelv egzakt tudományos kutatása; 2. A nyelv struktúrája; 3. A nyelvi hangok; 4. A grammatika általános alapkérdései; 5. Grammatikai alapegységek; 6. Grammatikai struktúra; 7. Grammatikai kategóriák; 8. Grammatikai funkció; 9. A szemantika általános alapkérdései; 10. Szemantikai struktúra. Az egyes fejezetek mind a hagyományos, mind a modern kutatásról átfogó képet adnak.

Ennek az ismertetésnek a keretében csupán a 6. és a 9. fejezettel kapcsolatban kívánok egy-két dolgot említeni. A „Grammatikai struktúra” című fejezet, a könyv nyelvészetértelmezésének megfelelően, kizárólag olyan felépítésű grammatikákkal foglalkozik, amelyek a grammatikai struktúrák leírásának szabályait *explicit* formában törekednek megfogalmazni. A fejezet gerincét az úgynevezett generatív grammatikával (megalkotója NOAM CHOMSKY amerikai nyelvész) foglalkozó rész alkotja. A generatív grammatika célja annak a minden emberben megtalálható képességnek a leírása, amelynek alapján véges számú elemből (a nyelv szavai) végtelen számú mondat szerkezetet tudunk létrehozni, illetőleg megérteni, azelőtt soha nem hallott mondat szerkezeteket is. E grammatika szintaktikai komponensének felépítése az absztrakt algebra / logika egyik ágát képező automataelmélettel rokon. A végtelen számú lehetséges grammatikai struktúrát véges számú kategória és véges számú szabályból álló (formációs és transzformációs) szabályrendszerrel írja le. E szintaxis legkomplexebb formája az úgynevezett generatív transzformációs szintaxis, amely normált mondatstruktúra-reprezentációkat („mély struktúra”) értelmez, s a konkrét mondatstruktúrákat („felszíni struktúra”) ezekből vezeti le. LYONS közérthetően elemzi a generatív grammatika felépítését és bizonyítja más (ugyancsak egzakt formális) felépítésű grammatikákkal való teljes vagy részleges egyenértékűségét.

Így többek között elemzi a CHOMSKY-féle generatív grammatikának az úgynevezett kategoriális grammatikához való viszonyát is. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a kategoriális grammatika (MONTAGUE révén) a nyelvészet fejlődésének utóbbi öt évében igen jelentős szerepet játszik. LYONS elemi úton bevezet ebbe a – különben meglehetősen bonyolult technikájú – grammatikába is.

A szemantikát LYONS mint *nyelvi jelentéstant* tárgyalja. A *nyelvi forma – jelentés (Sinn / intensio) – referencia (referent / extensio)* szemiotikai háromszög *referencia* elemével kapcsolatos kérdéseket nem fejt ki. CHOMSKY első munkáiban egy egzakt felépítésű szintaxist körvonalazott. Nyelvi-szemantikai komponenssel ez a szintaxis csak később egészül ki. Bár a szintaxis felépítése lehetővé tenné a referencia problémáinak a szintaxiséhoz hasonló egzakt kezelését is, CHOMSKY ezzel a (logikai) szemantikai problémakörrel nem foglalkozik. Jóllehet a szemantika kérdéseinek tárgyalásánál LYONS megmarad a nyelvi jelentéstan körében, vázolja a logikai szemantika tárgykörét is. LYONS könyve a laikusnak kitűnő bevezetés, a nyelvésznek pedig remek összefoglaló segédkönyv. Ezen nem változtat megjelenésének időpontjából eredő szükségképpen korlátozottsága sem. E könyv megírásakor ugyanis a generatív nyelvelmélet még csak első fázisát érte el, és MONTAGUE hatása még nem volt érezhető.

1.1.2. WOLFGANG STEGMÜLLER: *Hauptströmungen der Gegenwarts-Philosophie. II. Kröner, Stuttgart, 1975. Kapitel I. Philosophien der Sprache. 1-85.*

STEGMÜLLER a jelenlegi nyelvészeti kutatás három főirányával foglalkozik: **1)** a generatív nyelvelmélettel (CHOMSKY), **2)** az univerzális grammatika elméletével (MONTAGUE) és **3)** a beszédaktus-elmélettel (AUSTIN, SEARLE).

1) STEGMÜLLERnek CHOMSKY nyelvelméleti / nyelvfilozófiai koncepciójára vonatkozó főbb megállapításait a következőképpen foglalhatjuk össze: CHOMSKY *fellépése a nyelvészetben forradalmat jelent*. A tradicionális és strukturális nyelvészettel szemben a CHOMSKY által képviselt nyelvelméletet az jellemzi, hogy (a) a hagyományos nyelvészet és strukturalizmus egy adathalmazt („korpusz”), CHOMSKY az anyanyelvre vonatkozó ismereteket („nyelvi kompetencia”) vizsgálja; (b) a hagyományos nyelvészeti és strukturalista kutatás célja a vizsgált adathalmaz osztályozása, CHOMSKYé egy elmélet kidolgozása; (c) a strukturalista kutatás módszere mechanikus eljárások kidolgozása a nyelv törvényszerűségeinek feltárására, CHOMSKY módszere a nyelvre vonatkozó hipotézisek felállítása, valamint e hipotézisek ellenőrzése és értékelése.

CHOMSKY nyelvfilozófiai jelentőségét még az is fokozza, hogy a nyelvre vonatkozó ismeretek elemzése alapján hipotézist állított fel a nyelv elsajátítására vonatkozóan. E hipotézis szerint egy-egy természetes nyelv struktúrája annyira bonyolult, hogy a nyelv koragyermekkorban történő gyors elsajátításának lehetősége csak azzal magyarázható, hogy az embernek a grammatika szabályainak a befogadására veleszületett képessége van.

A CHOMSKY-féle forradalom sorsa sem lehetett azonban más, mint a tudományos forradalmaké általában. CHOMSKY egykori tanítványainak egy része időközben új iskolát alkotott (ezek az úgynevezett generatív szemantikusok). A MONTAGUE névéhez fűződő univerzális grammatikai kutatásban szerepet játszik CHOMSKY nyelvelméletének elégtelensége. Élénk viták folynak a *velünk született nyelvi képesség* CHOMSKY-féle feltéte-

lezésének különféle pszichológiai következményeiről. Mindez azonban nem jelenti azt – állapítja meg STEGMÜLLER a CHOMSKYVAL foglalkozó alfejezet végén –, hogy a nyelvészet végül vissza fog térni a „bevált régi módszerekhez”, amit talán egyesek szeretnének. Akárhogy is alakul a nyelvészet további fejlődése, a „botanikus nyelvészet” ideje, azaz a tisztán osztályozó nyelvészeté egyszer s mindenkorra lejárt.

A CHOMSKY-féle nyelvelméleti felfogást ért kritikák elsősorban ennek a szemantikai kérdésekhez való viszonyán alapulnak. A generatív szemantikusok a szintaxis elsődlegességével szemben a szemantika elsődlegességét hangsúlyozzák, de amit akarnak, az alig több a CHOMSKY-féle nyelvelmélet belső átrendezésénél. Sokkal radikálisabb célt tűzött ki (s valósított is meg részben) MONTAGUE.

2) MONTAGUE tanulmányai mind a logikusok, mind a nyelvészek számára nehezen hozzáférhetők. 1971-ben bekövetkezett tragikus halála megakadályozta MONTAGUE-t abban, hogy csaknem érthetetlen és élvezhetetlen tömörséggel megírt tanulmányait didaktikusabb formába öntve ő maga újra megfogalmazza. STEGMÜLLER érdeme, hogy MONTAGUE felfogását világos tézisekben mutatja be. E koncepció lényege a következő. A logikusok MONTAGUE fellépéséig a természetes nyelveket úgy kezelték, hogy a természetes nyelvi mondatok helyett azok nem explicit szabályok alapján megalkotott (a formális nyelvek formuláival azonos jellegű) „parafrázisait” elemezték. MONTAGUE jelentősége abban áll, hogy a modern logika eredményeinek és módszereinek megőrzésével és felhasználásával elemzi a természetes nyelvi mondatokat, de azokon nem követ el a nyelvészek szemében meg nem engedett erőszakot.

MONTAGUE alapvető szemantikai princípiumnak az úgynevezett TARSKI-féle elvet tartja, amely szerint egy természetes nyelv szemantikájának az a feladata, hogy a természetes nyelv számára definiálja az „igaz kijelentést”, és ennek alapján bevezesse a „logikai következmény” fogalmát. (Mivel a CHOMSKY-iskola a szemantikával kapcsolatban nem ezt az elvet vallja, MONTAGUE ezt a szemantikai irányzatot „pseudo-szemantikának” nevezi.)

MONTAGUE a nyelvészek felé tett engedményként olyan explicit fordítóalgoritmust dolgozott ki, amelynek segítségével a természetes nyelvi mondatokat nyelvi jellegzetességeik messzemenő megőrzése mellett le lehet arra a formális célnyelvre fordítani, ahol már egzaktnul logikai-szemantikailag értelmezhetők. E fordításnál egy kategoriális szintaxis játssza a döntő szerepet. A *logikai-szemantikai interpretálás* során MONTAGUE minden nyelvi kifejezéshez hozzárendel egy *intenziót* és egy *extenziót*. Az intenzióknak ennél a hozzárendelésnél közvetítő szerepük van. Feladatuk, hogy lehetővé tegyék az egyes nyelvi kifejezésekhez a valamely lehetséges világtól és a lehetséges kontextusoktól függő extenziók hozzárendelését. Egy „tulajdonnév” intenziója, MONTAGUE definíciója szerint, a tulajdonnév által megjelölt személy vagy tárgy tulajdonságainak halmaza, extenziója maga a személy vagy tárgy; egy „köznév” intenziója a köznév által megjelölt dolog tulajdonságainak halmaza, extenziója e dolgoknak a halmaza; egy „mondat” intenziója azon feltételek összessége, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy a mondat igaz legyen, extenziója maga az igazságérték. – Az extenziók meghatározásánál a „kontextusok” figyelembevétel a logika hagyományos apparátusának jelentős kiegészítését jelenti. Egy természetes nyelvi mondat célnyelvi megfelelője (fordítása) olyan struktúrával rendelkezik, amely lehetővé teszi az extenziók egzaktnál lépésekben történő meghatározását. Röviden összefoglalva teljesül az úgynevezett *fregei* elv, amely szerint az extenziók-

nak algoritmikusan kiszámíthatónak kell lenniük. Bár lehetetlen pár (a köznyelv szavai-
val megfogalmazott) mondatban MONTAGUE elméletét jellemezni, nem kétséges, hogy
MONTAGUE „hidat vert a nyelvészet és a logika között”. (Ha MONTAGUE kijelenti, hogy
a természetes nyelvek és a formális nyelvek leírása között semmi különbség nincs, akkor
ez nem metafora, hanem a logikai kutatás történetében első ízben – éppen MONTAGUE
által – bizonyított tény.)

Míndez természetesen nem szabad, hogy megtévesszen bennünket: MONTAGUE
igen sokat tett, de a tudományos forradalmak sorsát az ő forradalma se kerülheti el. A
nyelvészettnek tett szolgálata azonban épp olyan elvülhetetlen marad, mint a CHOMSKYÉ,
akinek szintaxisa – véletlen vagy nem véletlen – MONTAGUE éles kritikája ellenére
is összeegyeztethető egy logikai szemantikával.

3) „Lényegében botrány, szégyenletes botrány – írja STEGMÜLLER a beszédaktus-
elméletet elemző rész bevezetőjében –, hogy azok közül, akik 2500 év óta valamilyen
formában a nyelvvel foglalkoznak, senki sem fedezte fel már jóval AUSTIN előtt azt,
aminek a lényege röviden így fogalmazható meg: *Nyelvi kijelentések segítségével a leg-
különbözőbb cselekedeteket hajthatjuk végre.*” Ha pl. valaki valakinek azt mondja, hogy
„holnap eljövök”, kifejezhet egyszerű közleményt, ígéretet, fenyegetést, vigasztalást stb.
Azt az adott kijelentés „jelentése” melletti többletet, amire általában úgy szoktunk kér-
dezni, hogy „mit akart ezzel X mondani?” Austin „illokucionáris szerepnek” nevezi. A
beszédaktus-elmélet ennek az illokucionáris szerepnek a mibenlétével és fajtáival foglal-
kozik. STEGMÜLLER a beszédaktus-elmélet lényegének elemzése után összeveti a MON-
TAGUE-szemantikát és a beszédaktus-elméletet, s megállapítja, hogy az utóbbi szükséges
kiegészítése az előbbinek. Mivel az illokucionáris szerep szerves részét képezi a nyelvi
kifejezéseknek, a nyelvelméletnek erről is számot kell tudni adnia.

A nyelvelmélettel szemben támasztott követelmény tömören a következőképpen
fogalmazható meg: az, amit egy természetes nyelvet elemző logikus rekonstruál, meg
kell egyezzen azzal, ami egy nyelvközösségben ténylegesen intézményesül. S mivel
nemcsak a nyelvi kifejezések formális felépítésének szabályai (szintaxis), nemcsak a
nyelvi kifejezésekhez a lehetséges jelentéseket és utalásokat hozzárendelő szabályok
(szemantika), hanem a nyelvben kifejezhető cselekményeket vezérlő konvenciók (be-
szédaktus-szabályok) is intézményesülnek, a nyelvelméletnek valamennyiről számot kell
adnia. Ha ezt elfogadjuk (s nehéz nem elfogadni), akkor azt is megérthetjük, hogy a
nyelv filozófiáinak tárgyalásánál miért foglalkozik STEGMÜLLER éppen CHOMSKYVAL,
MONTAGUE-val és a beszédaktus-elmélet filozófiájával.

Míg LYONS könyve és STEGMÜLLER művének tárgyalat fejezete bevezet a modern
nyelvelméletbe, addig a következőkben ismertető három könyv e modern nyelv-
elmélet körébe tartozó eredeti munkákat tartalmaz.

1.1.3. DANNY D. STEINBERG – LEON A. JAKOBOVITS (szerk.): *Semantics an inter-
disciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology.* Cambridge University
Press, London, 1971. 603.

Ez a tanulmánygyűjtemény reprezentatív válogatást nyújt szemantikai kérdésekkel
foglalkozó tanulmányokból. Három csoportba (filozófia, nyelvészet pszichológia) so-
rolja azokat. Mindhárom részt kitűnő áttekintés vezeti be.

1) A *filozófiai rész* bevezető tanulmányában CHARLES L. CATON röviden vázolja a „jelentés” és „referencia” különféle aspektusait, valamint az ezekre vonatkozó analitikus-filozófiai nézeteket. A szemantika filozófiai kérdéseivel foglalkozó hat-hat tanulmány e két címszónak megfelelő csoportosításban következik (az első részben ALSTON, GRICE, HARMAN, WIGGINS és ZIFF, a másodikban DONNELLAN, LINSKY, QUINE, SEARLE, STRAWSON és a magyar származású VENDLER tanulmányai).

2) A tanulmánygyűjtemény fő részét a *nyelvészeti rész* képezi (több mint 400 oldal). Bevezetőül HOVARD MACLAY az amerikai strukturális nyelvészet tömör bemutatása után történetileg kitűnően áttekinti a generatív grammatika fejlődését (1957-től – CHOMSKY „Szintaktikai struktúrák” című művének megjelenési éve –, 1968 – 70-ig, a generatív szemantikusok jelentkezéséig). A nyelvészeti rész tanulmányai három fejezetet alkotnak. Az első fejezet „A szemantika szerepe a grammatikában” címen a CHOMSKY-iskolán belüli két irány elvi alapjainak dokumentumait (CHOMSKY, valamint két generatív szemantikus, MCCAWLEY és LAKOFF tanulmányait) tartalmazza. A második és harmadik fejezethez, „Jelentés, preszuppozíció és referencia”, valamint „Lexikon” címen, öt-öt tanulmány tartozik. A második fejezetben közlik a generatív nyelvmélet kialakulása szempontjából klasszikusnak számító KATZ és WEINREICH tanulmányait (ezek jelentették az első kísérletet a generatív szintaxisnak nyelvi-szemantikai kiegészítésére), valamint három tanulmányt a preszuppozícióról. A preszuppozíciókutatás, röviden szólva, azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy melyek azok a kijelentések, amelyeket egy kijelentés és annak tagadása egyaránt eleve feltételeznek. Pl. az „Anna gyerekei szeretik a spenótot” és „Anna gyerekei nem szeretik a spenótot” egyaránt feltételezik, hogy „Annának vannak gyerekei”. A preszuppozíciók kielégítő tárgyalásán múlik, hogy megfelelő-e vagy nem egy szemantikaelmélet. A „lexikon” a nyelvészetben olyan szótárt jelöl, amely mindazokat a hangtani, mondattani és jelentéstani információkat tartalmazza, amelyeket egy adott nyelv szavaival kapcsolatban ismerni kell ahhoz, hogy azokkal a különféle (fonológiai, szintaktikai és szemantikai) műveleteket el tudjuk végezni. A lexikon struktúrájával kapcsolatos kérdések kutatása egyre inkább a szemantikai kutatás középpontjába kerül, mert egy grammatika (explicit szabályrendszer) megfelelő működése nem utolsósorban attól függ, milyen információkat tartalmaz a lexikon. A lexikonfejezet öt tanulmánya (szerzői BENDIX, BIERWISCH, DIXON, FILLMORE és HALLE) a lexikonban tárolandó információk tartalmi és formai kérdéseivel foglalkozik.

3) CHOMSKY hipotézise a nyelv elsajátítására vonatkozó velünk született képességről (és a generatív nyelvmélet általában) fellendítette a nyelv kérdéseivel kapcsolatos pszichológiai kutatást. A *pszichológiai rész* bevezetéseként STEINBERG röviden összeveti az egyes nyelvpszichológiai felfogásokat. A nyelvvel kapcsolatos pszichológiai kérdések tanulmányozására három lehetőség kínálkozik: (a) meglévő behaviorisztikus módszerek alkalmazása, pl. SKINNER; (b) új behaviorisztikus módszerek kidolgozása, pl. OSGOOD és STAATS; vagy (c) új teóriák létrehozása, pl. CHOMSKY és kollégái, MILLER, LENNEBERG, FODOR, MCNELL, BEVER és GARRETT. A pszichológiai rész SKINNER és STAATS kivételével valamennyitől közöl egy-egy tanulmányt.

Összefoglalóan megállapítható, hogy e tanulmánykötet elsősorban a CHOMSKY-iskolát és hatását mutatja be, és e bemutatásnál nemcsak az ortodox chomskyánusok kapnak szót, hanem a generatív szemantikusok is. A következő kötet a logikai szemantikát és ezen belül MONTAGUE irányát ismerteti.

1.1.4. DONALD DAVIDSON – GILBERT HARMAN (szerk.): *Semantics of natural language*. Reidel, Dordrecht, 1972. 769.

A hatvanas évek vége óta egyre több tanulmánykötet jelenik meg, amelynek címében valamilyen formában megtalálható a „szemantika” szó. E kötet az 1969-ben Stanfordban megrendezett konferencia kibővített anyagát tartalmazza. (A konferencia anyaga először a *Synthese* című folyóirat 21. és 22. évfolyamában jelent meg.)

A kötet 25 tanulmányt tartalmaz, közöttük olyan logikusokét, mint MONTAGUE, LEWIS, KRIPKE, STALNAKER, HINTIKKA, QUINE, STRAWSON, LINSKY, GEACH, SCOTT, SUPPES. Itt csupán két-három tanulmány rövid ismertetésére szorítkozom.

Először is azt kell megállapítani, hogy ebben a kötetben a CHOMSKY-iskolának csak a generatív szemantikus szárnya van képviselve, s a két vezető generatív szemantikus e kötetbe felvett tanulmányában középponti helyet foglal el a logika szerepe a természetes nyelvek leírásában. MCCAWLEY tanulmányának címe „Egy logika-program”, LA-COFFÉ „Nyelvészet és természetes logika”. A könyv csaknem egyharmadát MONTAGUE, LEWIS és KRIPKE tanulmánya teszi ki.

MONTAGUE tanulmánya „Pragmatika és intenzionális logika” címével azt a két területet jelzi, ahol MONTAGUE jelentős mértékben előbbre vitte a logikai-nyelvészeti kutatást. Mint már az előzőkben is hangsúlyoztuk, a szemantikai interpretáció megkonstruálásánál MONTAGUE nemcsak „lehetséges világokkal” dolgozik, ami a logikai-szemantikában azelőtt is szokásos volt, hanem „kontexusokat jelző indexekkel” is, ami új. Ebben a technikai fogásban az a törekvés mutatkozik meg, amit általában a pragmatika szemantizálásának szokás nevezni. Ezen a területen kétségtelenül MONTAGUE tette meg az első jelentős lépést. Az intenzionális logika jelentőségének bizonyítása és e logika alkalmazása ugyancsak új a természetes nyelvi mondatok logikai elemzésében, mert MONTAGUE fellépése előtt kizárólag az extenzionális predikátumlogikának és a kijelentéslogikának az alkalmazása volt általános.

LEWIS tanulmányával („Általános szemantika”) kapcsolatban két dolgot kell kiemelni. Az első az, hogy amíg MONTAGUE a szintaxis felépítésénél olyan kategoriális grammatikát használ, amelynek alkalmazása nem igényel transzformációkat, LEWIS nem zárja ki olyan kategoriális grammatikák alkalmazásának a lehetőségét sem, amelyek transzformációs komponenst igényelnek. (Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert a transzformációk megengedésének és / vagy szükségességének kérdése egyike a modern nyelvészeti kutatás legtöbbet vitatott kérdéseinek.) A második az, hogy LEWIS két ponton általánosította MONTAGUE koncepcióját. Először azért, hogy MONTAGUE differenciálatlan „kontextusindexe” helyett hat elemből álló differenciált indexet értelmez. E differenciált index elemei: a beszélő (*én*), a hallgató (*te, ti*), a kommunikáció helye (*itt*), a kommunikáció ideje (*most, tegnap*), a jelzett tárgy (*ez a szék*), a megelőző nyelvi kontextus (az *említett* leány). A kontextus fogalmának ily részletekbe menő értelmezése is jelzi azt a törekvést, hogy minél több pragmatikai információ kapjon helyet a szemantikai interpretálásban. Mindjárt hozzá is tehetjük, hogy ez nemcsak megengedett, hanem mindenképpen szükséges törekvés is, mert a szemantikai interpretáció (modell mint interpretáció) megalkotása ténylegesen megkívánja ezeknek az információknak az ismeretét, ha természetes nyelvi mondatok értelmezéséről van szó. A második pont, ahol LEWIS rugalmasabbá tette MONTAGUE grammatikáját, az úgynevezett csak parciális interpretá-

ciókat lehetővé tevő intenziók megengedése. Itt olyan szavak intenziójáról van szó, mint pl. „pegazus” vagy „egyszarvú”, amelyek a „mi világunkban” úgynevezett „normális kontextusban” semmit sem jelölnek, „más lehetséges világban” azonban (pl. a mesék világában) normális kontextusban is jelölhetnek valamit.

Végül pár szót KRIPKE tanulmányáról („Nevek használata és szükségessége”). Ebben a szerző a név és hordozója viszonyát vizsgálja meg. A tanulmány jelentőségét az adja meg, hogy KRIPKE igen árnyalt elemzése nagymértékben hozzájárul a logikai szemantikában jelenleg központi szerepet játszó „lehetséges-világ” fogalmának a tisztázásához. (STEGMÜLLER az előzőkben már részletesen ismertetett könyvében csaknem 50 oldalon foglalkozik e tanulmány elemzésével.)

1.1.5. JOHN L. AUSTIN: *How to do things with words. (The William James Lectures delivered in Harvard University in 1955.)* Ed. by J. O. Urmson. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962. – Németül: *Zur Theorie der Sprechakte. Deutsche Bearbeitung von Eike von Savigny.* Reclam, Stuttgart, 1972. 166.

JOHN R. SEARLE: *Speech acts. An essay in the philosophy of language.* Cambridge University Press, London, 1969. 203.

AUSTIN 12 előadásának témája az úgynevezett lokucionáris, illokucionáris és perlokucionáris aktusok elemzése, és az ezeket megvalósító nyelvi elemek osztályozása. Lokucionáris aktus akkor jön létre, ha valamit a nyelv segítségével kifejezünk. Valamennyi lokucionáris aktussal kapcsolatban beszélhetünk úgynevezett illokucionáris szerepről: azzal ugyanis, amit nyelvi formában kifejezünk, egyidejűleg közlünk, állítunk, ígérünk, parancsolunk valamit, fenyegetünk valakit stb. Ha az illokucionáris aktus eredményes, akkor úgynevezett perlokucionáris aktussal állunk szemben. Ahhoz, hogy ezeket az aktusokat felismerjük, illetőleg végrehajtsuk, ismerni kell azokat a konvenciókat, amelyek egy nyelvi közösségben ezekre az aktusokra vonatkozóan intézményesültek. AUSTIN ezekben az előadásokban voltaképpen hangosan gondolkodik. Az első előadásaiban vázolt osztályozását finomítja, és röviden elemzi azokat a hibákat is, amiket ezekkel az aktusokkal kapcsolatban el lehet követni.

A kötet német kiadását két okból adtam itt meg. Először ezért, mert SAVIGNY tömör előszóban jellemzi AUSTIN elméletét, s elhelyezi a „normális nyelv filozófiájában”. Másodszer azért, mert a német kiadás nem fordítás, hanem átdolgozás: SAVIGNY a különféle illokucionáris aktusokat kifejező angol igékhez hasonló aktusokat kifejező német igéket keresett, s a két nyelv közötti különbséget mindenütt kifejezetten megadja. A német kiadás ezenkívül a beszédaktus-elméletre vonatkozó részletes bibliográfiát is tartalmaz.

SEARLE könyvének jelentőségét abban láthatjuk, hogy kiválasztott egy igét („megígér”), és ennek illokucionáris szerepét részletesen elemzi.

1.1.6. GUIDO KÜNG: *Ontology and the logistic analysis of language. An enquiry into the contemporary views on universals.* Reidel, Dordrecht, 1967. 210. – A német eredeti: *Ontologie und logistische Analyse der Sprache.* Springer, Wien, 1963.

WOLFGANG STEGMÜLLER: *Hauptströmungen der Gegenwarts-Philosophie. II.* Kröner, Stuttgart, 1975. *Kapitel II. 3. Philosophische Logiken.* 147-221.

Egy természetes nyelvi mondat fentiekben ismételtlen emlegetett logikai-szemantikai értelmezése megköveteli, hogy az interpretálandó mondatot lefordítsuk egy formális nyelv valamely formulájára. Ez úgy történik, hogy a természetes nyelvi mondatot először normáljuk (amennyiben többértelmű, annyi egyértelmű kvázi-természetes nyelvi parafrázist rendelünk hozzá, ahány értelme van), majd a normált mondatokat egyenként lefordítjuk az interpretáció végrehajtására kiválasztott formális nyelvre. Formális nyelvként általában egy elsőrendű predikátumlogika szolgál. (Mint már említettem, MONTAGUE érdeme az, hogy e „fordítás” szabályait explicit formában adja meg grammatikájában.)

Vegyük pl. a következő egyszerű kijelentést: „Péter fut”. Mivel e mondat egyértelmű, azonnal lefordíthatjuk. A formális nyelvi mondat (formális nyelvként a predikátumlogikát használva) a következő lesz: $(Ex) ((P = x). fx)$, ahol „P” Péter helyett, „f” fut helyett áll. Ez a (formális nyelvi) kijelentés a következőképp olvasható. Van legalább egy x (Ex) úgy, hogy ez az x Péter $(P = x)$ és $(.)$ ez az x fut (fx) . A logikusok között már régen vita tárgyát képezi, hogy voltaképpen mit is jelölnek az „E” „P”, valamint „f” jellegű szimbólumok. Hogy az „Ex” valóban úgy olvasandó-e, hogy „van legalább egy olyan x ”, azaz extenzionálisan értelmezendő-e, vagy úgy olvasandó, hogy „itt utalás történik egy x -re”; hogy „f” a „P”-hez hasonlóan jelöl-e valamit („P” ugyanis Pétert jelöli), vagy csupán arra szolgál, hogy segítségével egy logikai kijelentést lehessen ábrázolni, azaz, hogy csupán úgynevezett szinkategorematikus funkciója van.

KÜNG könyve, amely a logisztikus filozófia történetébe és módszerébe való bevezetésnek tekinthető, voltaképpen erről a vitáról ad átfogó képet. A nyelv logisztikai analízisének rövid összefoglalása után KÜNG RUSSEL, WITTGENSTEIN, CARNAP, LESNIEWSKI, QUINE és GOODMAN „predikátum-szimbólumokra” (a fenti példában „P” és „f”) vonatkozó nézeteit tárgyalja. A könyvet a predikátum-szimbólumok lehetséges interpretációit bemutató összefoglaló fejezet és részletes bibliográfia zárja.

Természetes nyelvi mondatok logikai-szemantikai értelmezése kezdetben csupán olyan mondatokra szorítkozott, amelyek a megfelelő normálás után a formális logika (pl. a fent említett elsőrendű predikátumlogika) valamely formulájára lefordíthatók voltak. Az utóbbi időben a klasszikus formális logika mellett egyre több úgynevezett filozófiai logika jött létre, s ezáltal jelentősen megnövekedett a logikai-szemantikailag interpretálható természetes nyelvi mondatok köre.

A formális logika és a filozófiai logikák közötti különbség STEGMÜLLER alapján röviden a következőképp jellemezhető. Vegyük pl. „A nyelvészet tudomány, vagy a nyelvészet nem tudomány” kijelentést. Ez igaz kijelentés, s akkor is igaz kijelentést nyerünk, ha a „nyelvészet” szót pl. a „konkrét költészet”-tel és a „tudomány” szót a „sport”-tal helyettesítjük. Ilyen struktúrájú mondat igazságértéke kizárólag a „vagy” szótól függ, más-képpen kifejezve, e mondat igazságértékét csak a „logikai kifejezés” („vagy”) határozza meg, a „deszkriptív kifejezések” („nyelvészet”, „tudomány”) ebben semmi szerepet nem játszanak. Azt is szokás mondani, hogy egyedül a „vagy” fordul elő „lényegesen” a mondatban. Formális logikának szokás azt a logikát nevezni, amely kizárólag olyan mondatokkal foglalkozik, amelyekben csak a logikai kifejezések („és”, „vagy”, „akkor,

ha”, valamint „van legalább egy”, „minden”) fordulnak elő lényegesen. Minthogy az idézőjelbe tett elemek, mint köznyelvi elemek, nem rendelkeznek egyértelműen meghatározott jelentéssel, a formális logikák a logikai kifejezések jelentését úgynevezett „jelentésposztulátumok” segítségével rögzítik.

Filozófiai logikáknak nevezzük azokat a logikákat, amelyek vagy újabb elemekkel bővítik a formális logika „logikai kifejezéseinek” körét, vagy módosítják valamilyen módon a formális logika felépítését (pl. nemcsak az „igaz” és „hamis” értékekkel dolgoznak, hanem több értékkel), vagy mindkettőt csinálják. Ilyen filozófiai logikák pl. a következők: *modális* logika (az a logika, amely logikai kifejezésnek tekinti a „szükséges” és „lehetséges” kifejezéseket is), *episztémikus* logika (az a logika, amely logikai kifejezésnek tekinti a „tudja, hogy”, „hiszi, hogy” kifejezéseket is), *deontikus* logika (az a logika, amely logikai kifejezésnek tekinti a „meg van tiltva, hogy”, „elő van írva, hogy” kifejezéseket is) stb. STEGMÜLLER könyvének itt jelzett fejezete nyolc ilyen filozófiai logika felépítésébe és történetébe nyújt könnyen követhető bevezetést. A következő logikákat tárgyalja: modális logika, deontikus logika, episztémikus logika, temporális logika, nominalisztikus logika, a döntés logikája, kvantumlogika. (Bár a „logika” szót a fenti felsorolásban egyes számban használtam, minden esetben többes számba kellett volna tennem, mert csaknem mindegyik felsorolt logika esetében több egymással versenyző logikai rendszerről van szó.) Ezeknek és a többi itt fel nem sorolt filozófiai logikáknak az ismerete és művelése igen lényeges a természetes nyelvek leírása szempontjából. Ezek révén válik ugyanis lehetővé, hogy a logikai-szemantikailag interpretálható természetes nyelvi mondatok köre egyre bővüljön, s ezáltal a természetes nyelvek logikai-szemantikájáról lehessen beszélni mihamarabb, a természetes nyelvekre vonatkozó minden lényegesebb korlátozás nélkül.

1.1.7. KARL-OTTO APEL: *Analytic philosophy of language and the Geisteswissenschaften. (Foundation of Language, Supplementary Series, Volume 4.)* Reidel, Dordrecht, 1967. 63.

WOLFGANG STEGMÜLLER: *Hauptströmungen der Gegenwarts-Philosophie. Band II.* Kröner, Stuttgart, 1975. *Kapitel 11. 2. Hermeneutik und Wissenschaftstheorie: Erklären und Verstehen nach Georg Henrik van Wright* 103-146.

Az eddigiekben ismertetett nyelvészeti és nyelvfilozófiai művek a filozófiában „analitikus filozófia” néven ismert irányhoz sorolandók. Erre az irányra az jellemző, hogy a természettudományok módszereit tartja valamennyi tudomány számára irányadónak, valamennyi tudomány célját *kauzális magyarázatok* megfogalmazásában látja, s e magyarázatok megfogalmazásánál matematikai egzaktságot kíván meg. (Ennek az iránynak legfőbb németországi képviselője STEGMÜLLER. Vita tárgyát képezi azonban az a kérdés, hogy a természettudományok módszerei átvihetők-e a szellemtudományokra, amelyek célját az analitikus filozófiával szembenálló hermeneutikus filozófia a megértésben és nem kauzális magyarázatok megfogalmazásában látja.

APEL könyve, amely először német nyelven jelent meg a *Philosophisches Jahrbuch* 72. évfolyamában 1965-ben *Die Entfaltung der „sprachanalytischen” Philosophie und das Problem der „Geisteswissenschaften* címmel, ezt a vitatott kérdést vizsgálja egy hermeneutikus szemszögből.

A probléma lényege APEL megfogalmazásában abban áll, hogy kauzális magyarázatok esetén is a „megértés” elsődleges, mert a premisszákat meg kell előbb érteni ahhoz, hogy a következtetést levezethessük belőlük. A „megértés” problémája tehát minden tudomány szempontjából alapvető probléma. APEL az analitikus filozófia fejlődésében három fázist állapít meg: a logikai atomizmust, a logikai pozitívizmust és a nyelv analitikus filozófiáját. Ez utóbbi fázis belső fejlődésében (WITTGENSTEINnek a nyelvi kifejezések formalizálhatóságát vizsgáló *Tractatus*-ról a szavak jelentését használatuk elemzése által feltáró „nyelvi játékaikig”) olyan törekvést lát érvényesülni, amely a nyelv analitikus filozófiája és a hermeneutikus filozófia konvergens fejlődéséről tanúskodik.

STEGMÜLLER pedig VAN WRIGHT műveiben lát olyan törekvést, amely ezt a konvergenciát bizonyítja. (STEGMÜLLER könyve második fejezetének címe *Konvergierende Tendenzen in der heutigen Philosophie*.) STEGMÜLLER elemzése azért is érdekes, mert itt ezt a konvergenciát egy analitikus filozófus elemzi egy logikus művével kapcsolatban.

WRIGHTnek az a véleménye, hogy a kauzális magyarázat az úgynevezett humán tudományokban nem alkalmazható, ezek a tudományok teleologikus (célok-sági, más terminológiában kifejezve: intencionális) magyarázatokat adnak. Ezekkel a különféle emberi cselekvéseket értelmező humán tudományokkal kapcsolatban WRIGHT az úgynevezett arisztotelészi praktikus szillogizmushoz nyúl vissza, és célja, hogy ezen a szillogizmuson alapuló olyan „magyarázó modellt” építsen fel, amely a humán tudományokban ugyanazt a szerepet tölti be, mint amit a kauzális magyarázó modellek (az úgynevezett szubszumpciós modellek) a természettudományokban.

WRIGHT idevágó munkáival (*Norm and Action*, London, 1963.; „Practical inference”, *The Philosophical Review* 1963.; *Explanation and understanding*, London, 1971.) nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az a tudományág kialakuljon, amit „cselekvéstudomány”-nek (*Handlungstheorie, theory of action*) szokás nevezni, s ami részben általánosabb síkon való folytatása annak a kutatásnak, amivel a beszédaktus-elmélettel kapcsolatban röviden megismerkedtünk. Nyelvészeti szempontból a cselekvéstudomány formális pragmatikai kutatásokat (lásd MONTAGUE) szervesen kiegészíti. Ezért igen kívánatos, hogy mielőbb egy egzakt nyelvleírást biztosító modell részévé váljon. Nem foglalkozhatunk itt részletesen e problematika szerteágazó szempontjaival, csupán rövid példán világítom meg, hogy voltaképpen miről is van szó.

Egy praktikus szillogizmus primitíven a következőképp szemléltethető (P = premissza, K = konklúzió):

- P1 X-nek szándékában van p-t megvalósítani,
- P2 X meg van győződve arról, hogy p-t csak akkor valósíthatja meg, ha előbb végrehajtja q-t,
- K X ezért hozzáfog q végrehajtásához.

Ebből a praktikus szillogizmusból kauzális szillogizmust nyerhetünk, ha a premisszákhöz harmadikként hozzávesszük a következőt:

- P3 mindig, amikor valakinek szándékában van p-t megvalósítani, és meg van arról győződve, hogy p megvalósításához q végrehajtása kauzálisan szükséges, akkor előbb végrehajtja q-t.

Ha ezt a lépést nem akarjuk végrehajtani (mint ahogyan WRIGHT nem akarja), akkor a következő kérdésekre kell választ adnunk:

- (a) elfogadható-e a praktikus szillogizmus a fent megadott formában vagy sem,
- (b) ha nem, mivel és hogyan kell kiegészíteni ahhoz, hogy elfogadható legyen, s végül
- (c) mit jelent a praktikus szillogizmus premisszáinak a „megértése”.

STEGMÜLLER könyvének itt jelzett fejezete WRIGHT munkái és e munkákra vonatkozó kritikák alapján e kérdéseknek részletes elemzését nyújtja.

1.1.8. Azt hisszük, e rövid szemléből is kirajzolódik az a fejlődés, amit a (mondatközéppontú) nyelvészet az utóbbi években megtett, s az a szerteágazó interdiszciplináris kapcsolat is, amely a modern nyelvészet, nyelvfilozófia (beleértve a beszédaktus-elméletet, filozófiai logikákat és a cselekvéseméletet is) s ezen keresztül minden olyan tudomány között fennáll, amelyekben a nyelv lényeges szerepet játszik. Nem véletlen, hogy a modern nyelvészet kérdései egyre több tudomány művelőit foglalkoztatják, s az sem véletlen, hogy a nyelv elemzése egymással ellentétes filozófiák konvergenciájának forrásává is lesz. A magam részéről meg vagyok arról is győződve, hogy ez csupán kezdeti fázisa egy hosszantartó fejlődésnek, amely a „dolgok logikája” alapján a természetes nyelvek eddigénél teljesebb leírását biztosító, a logikai, beszédaktus-elméleti és cselekvéseméleti kutatások eredményeit egyesítő szövegelmélet létrehozásához fog vezetni.

1.2.

DANYI MAGDOLNA

Nyelvészet, szöveg, interpretációelmélet. Beszélgetés Petőfi S. Jánossal 1984-ben
[Az Újvidéken szerkesztett *Híd* című folyóiratban jelent meg 1984-ben]

1.2.0. *1971-ben jelent meg (Frankfurtban) Petőfi S. János Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Grundfragen und Konzeptionen (Transzfórmációs grammatikák és egy ko-textuális szövegelmélet. Alapkérdések és koncepciók) című könyve, benne a generatív nyelvészet addigi eredményeinek elmélyült ismertetését nyújtva, s egyúttal korai megfogalmazását adva azoknak a szövegnyelvészeti kérdéseknek is, amelyek a szövegelméleti jelentéskutatás kiindulópontját képezték. A hetvenes évek szövegnyelvészeti és jelentéseméleti kutatásai egy sor olyan nyelvi tény nyelvészetszemantikai és logikai szemantikai értelmezését vállalták – a generatív mondatgrammatikák eredményeit is értékesítve –, amelyekre a mondatközéppontú nyelvészeti kutatás objektíve nem vállalkozhatott.*

1.2.1. *Egyetlen beszélgetés keretében illuzórikus lenne e kutatásokról egy részleteiben átfogó képet elvárnunk. Amire kérhettük Petőfi S. Jánost: vázolja – az adott szűk keretek között is a lehetséges teljességre törekedve – az általa és munkatársai által képviselt szövegelméleti kutatás alapvető elméleti célkitűzéseit, módszertani megalapozását, valamint eddigi eredményeit és soron következő feladatait.*

Mindenekelőtt azonban „dióhéjban” a maga életútját...